

Marzena Karwowska

REINTERPRETACJA MITYCZNEJ FIGURY ATLASA W ANTROPOLOGII GASTONA BACHELARDA

SŁOWA KLUCZOWE

Gaston Bachelard; mityczna figura Atlas; mitokrytyka; mit; symbol; antropologiczne struktury wyobraźni

Gaston Bachelard (1884–1962), francuski filozof literatury i antropolog wyobraźni, wydaje się w polskim literaturoznawstwie badaczem nieco zapomnianym¹, a na pewno niedostatecznie poznanym², choć jego prace antropologiczne

---

Marzena Karwowska – dr hab. prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Literatury Polskiej XX i XXI wieku, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, <https://orcid.org/0000-0003-1372-6778>; e-mail: marzena.karwowska@uni.lodz.pl

¹ Po dającym się zaobserwować w polskim piśmiennictwie naukowym w latach 70. i 80. XX wieku wroście zainteresowania literaturoznawców dziełami Gastona Bachelarda pewien renesans badań Bachelardowskich możemy dostrzec w Polsce dopiero w wieku XXI, choć ciągle przewagę mają tu prace z zakresu filozofii i filozofii kultury (Leszczyński 2002: 328–377; Błocian 2012: 105–115; Płes-Bęben 2013: 206–214; Zięba 2014: 293–297; Bytniewski 2017: 55–61; Błocian, Morawska, Płes-Bęben 2018). Literaturoznawstwo wciąż niechętnie eksploruje ten teren badań antropologicznych, szerzej na ten temat por. *Gaston Bachelard. Konteksty i interpretacje* 2020: 183–197.

² W ostatnich latach na szczególną uwagę w dziedzinie polskich badań Bachelardowskich zasługuje monografia pod redakcją Marty Płes-Bęben (*Gaston Bachelard. Konteksty i interpretacje* 2020). Znajdziemy tu m.in. nigdy wcześniej nietłumaczone na język polski, ważne teksty wybitnych francuskich znawców dzieł Bachelarda, badaczy związanych z Centre Bachelard oraz Association Internationale Gaston Bachelard, takich jak: Maryvonne Perrot (dyrektor Centre Bachelard w Dijon, redaktor naczelna „Cahiers Gaston Bachelard”), Jean-Jacques Wunenberger (przewodniczący

poświęcone czterem żywiołom elementarnym oraz wyobraźni poetyckiej – *La Psychanalyse du feu* (1938); *L'Eau et les rêves* (1942); *L'Air et les songes* (1943); *La Terre et les rêveries de la volonté* (1947); *La Terre et les rêveries du repos* (1948); *La Poétique de l'espace* (1957); *La Poétique de la rêverie* (1960); *La Flamme d'une chandelle* (1961)³ – zmieniły znacząco sposób postrzegania dzieła literackiego⁴. Bachelard nie tylko zaproponował nowy rodzaj poetyki (poetyka żywiołów), ale też zdefiniował kategorię autora, wprowadzając na stałe do dyskursu humanistycznego terminy: Cogito Marzące (Cogito Marzyciela) – dla określenia twórczej podmiotowości oraz świadomość rodząca obrazy⁵ – na określenie wyobraźni poetyckiej. Bachelardowska poetyka żywiołów zbudowana została na koncepcji symboli-obrazów wiodących (*imago princeps*), kompleksów wyobraźniowych organizujących Cogito Marzyciela⁶, które są odpowiedzią wyobraźni na „kreatywny poruszenia Uniwersum” (Dagognet 2000: 21).

W artykule omówione zostaną koncepcje teoretyczne Gastona Bachelarda zamieszczone w monografii poświęconej żywiołowi ziemi, *La Terre et les rêveries de la volonté. Essais sur les imagination de la matière*, wydanej w Paryżu w wydawnictwie Corti w roku 1947⁷. Centrum zainteresowania stanowić będzie reinterpretacja mitycznej figury Atlasa rozpatrywana w kontekście wyobraźniowej relacji *antropos – kosmos*, która stanowi rdzeń tematyczny antropologii Bachelardowskiej.

Figura mityczna rozumiana jest za Bachelardem jako dający się wyrazić na poziomie *langage* obraz archetypowy, którego cechą podstawową stanowi, otwie-

---

Association Internationale Gaston Bachelard) czy Jean Libis (wiceprzewodniczący Association Internationale Gaston Bachelard).

³ We Francji wydania pism Bachelarda były wielokrotnie wznowiane: *La Psychanalyse du feu* (Bachelard 1976); *L'Eau et les rêves* (Bachelard 1997a); *L'Air et les songes* (Bachelard 1994); *La Terre et les rêveries de la volonté* (1996a); *La Terre et les rêveries du repos* (Bachelard 1997b); *La Poétique de l'espace* (Bachelard 2004); *La Poétique de la rêverie* (Bachelard 2005); *La Flamme d'une chandelle* (Bachelard 1961). W tłumaczeniu na język polski ukazały się: *Wyobrażenia poetycka* (Bachelard 1975 – tu fragmenty pism: *Psychoanaliza ognia, Woda i marzenia, Powietrze i marzenia, Ziemia, wola i marzenia, Ziemia, spoczynek i marzenia, Poetyka przestrzeni, Poetyka marzenia*); *Plomień świecy* (Bachelard 1996b); *Poetyka marzenia* (Bachelard 1998).

⁴ Jean Libis nazywa tę zmianę „efektem Bachelarda” (Libis 2000: 6).

⁵ Szerzej na ten temat por. Karwowska 2020. We francuskojęzycznych wydaniach pism Bachelarda znajdujemy termin „*conscience rêveuse*” (Bachelard 2004: 4), w przekładzie na język polski w książce *Wyobrażenia poetycka* tłumaczony jako „świadomość rodząca obrazy” (Bachelard 1975: 366).

⁶ Bachelard, nazywany również fenomenologiem wyobraźni, używa wymiennie terminów: kompleks – symbol wiodący – fenomen.

⁷ Podstawę omówienia stanowi wydanie opublikowane również przez wydawnictwo Corti w roku 1996 (Bachelard 1996a). Cytaty z tego tomu w przekładzie na język polski pochodzą z książki *Wyobrażenia poetycka* w tłumaczeniu Henryka Chudaka i Anny Tatarkiewicz, gdzie fragmenty monografii *La Terre et les rêveries de la volonté* pojawiają się w rozdziale zatytułowanym *Ziemia, wola i marzenia* (Bachelard 1975: 223–297).

rająca się na konteksty interpretacyjne, redundancja. Bachelardowskie badania nad mitem rozwinęła najpełniej mitokrytyka, jako metoda hermeneutyki tekstu literackiego. Badacze z tego kręgu, podobnie jak Bachelard, badają *mundus imaginalis* człowieka, poszukując zlewisk semantycznych (chreodów wyobraźniowych), gromadzonych wokół wspólnego znaczenia. Zlewiska semantyczne to układy wyobraźniowe o charakterze archetypowym i podobnej strukturze, skupione wokół dominującego mitu. Nigdy nie znikają – zanim trafią do zbiorowej pamięci kultury, tworzą nowe zlewisko, są przechowywane przez wyobraźnię⁸.

W artykule przedstawiona zostanie zatem próba rekonstrukcji obrazów generowanych przez Cogito Marzyciela, które są odpowiedzią wyobraźni na spotkanie człowieka z naturą jako materią substancjalną⁹. Bachelard w swojej antropologii skupia się bowiem nie tylko na imperializmie żywiołów, ale też prezentuje, w jaki sposób człowiek, za pomocą wyobraźni, naturę kolonizuje. Z dużą konsekwencją i wnikliwością śledzi mechanizmy wyobraźniowe zachodzące na poziomie *antropos – kosmos*, a w relacji człowieka z materią dostrzega antropologiczne strategie antagonizmu, walki i podporządkowania.

Ziemia, która marzy

Aby pełniej naświetlić sens symboliczny mitycznej figury Atlasa w antropologii Gastona Bachelarda należałoby umieścić ją w szerszym spektrum symbolizmu mitycznych figur ziemi poddawanych analizie przez francuskiego badacza wyobraźni. Ziemia jest w refleksji naukowej Bachelarda przedmiotem szczególnego zainteresowania, poświęcił jej aż dwie obszerne publikacje: wspomnianą już monografię *La Terre et les rêveries de la volonté. Essai sur l'imagination de la matière* z 1947 roku oraz *La Terre et les rêveries du repos. Essai sur les images de l'intimité*¹⁰ z roku 1948. W pierwszym z tomów (który stanowić będzie tu przedmiot omówienia), przedstawił Bachelard dynamiczny aspekt *matière terrestre*: obrazy generowane przez wyobraźnię materialną, wyobraźnię aktywną – figury woli. Podstawową właściwością omawianej substancji jest zdolność zachowania własnej formy, toteż praca wyobraźni polega na przełamaniu oporu, niechęci, a nawet

⁸ Szerzej na ten temat: Durand 1979: 17–36; Monneyron 1992: 123–138; *Questions de mythocritique...* 2005.

⁹ Na dynamizm świata wyobrażeń związanych z materią w antropologii Bachelardowskiej zwraca uwagę François Dagognet w esju *Le vocabulaire scientifique dans l'œuvre de Gaston Bachelard* (Dagognet 2004: 16).

¹⁰ Henryk Chudak w roku 2020 opublikował w tomie *Gaston Bachelard. Konteksty i interpretacje esej zatytułowany O nieco zapomnianej książce Bachelarda*, który poświęcił *La Terre et les rêveries du repos*. Zwraca tam uwagę na fakt, że w pracach dotyczących filozofii i antropologii Bachelarda poetyka ziemi jest traktowana marginalnie i nawet najbardziej systematyczni monografści jego dzieła pozostawiają to zagadnienie na uboczu (Chudak 2020: 133).

wrogości tellurycznego tworzywa. Dzięki wyobraźni aktywnej, materialnej, *homo faber* staje się modelatorem materii.

Bachelard wyodrębnia figury wiodące, prezentujące w wyobraźni poetyckiej energetyzm wyobrażeń świata stałego: materię twardą, materię miękką, materię lepłą, obrazy ciężkości. Twardość i trwałość materii, skontrastowane z kruchością ludzkiego życia, stają się znakiem sytuacji egzystencjalnej człowieka. Ręka uzbrojona w ostre narzędzia stanowi symbol człowieczej mocy, ale też agresji wobec świata, agresji wiodącej do destrukcji; obraz ręki pustej z jednej strony potęguje samotność i bezradność człowieka, z drugiej wzmacnia siłę materii. Generowane przez wyobraźnię Marzyciela figury twardości substancji to obrazy przebudzenia, prowokujące do działania. Skala (kamień), wszystko, co gęste lub zwarte, stanowi według Bachelarda „prehistorię naszej wyobraźni” (Bachelard 1996a: 184)¹¹, wyobrażenie tęsknoty za tym, co solidne. Jednocześnie obraz ten nosi w sobie estetyczną kategorię smutku, wyobrażoną w figurze kamienia nagrobnego – omfalos to dla Bachelarda „kamień przerażenia” (Bachelard 1996a: 192), obraz wiodący dla literatury, którą nazywa literaturą strachu¹² – czy w figurze Meduzy (materia niegdyś wolna, uwięziona w skamienieniu oraz statui – byt człowieczy unieruchomiony przez śmierć, kamień, który pragnie odrodzić się w formie ludzkiej). Obrazy metali i minerałów, element „geologii wyobraźni” (Bachelard 1996a: 282), dawne byty roślinne lub zwierzęce, a więc materia niegdyś żywa, to egzystencja skamieniała, zamarta, uśpiona. Poprzez miękkość materii skonkretyzowaną w glinie ziemia jawi się jako materia dająca się przekształcać, ale nie pasywna, bowiem jej wewnętrzny dynamizm i głębinowe życie zmuszają mięśnie do eksploracji. Ostatni przejaw wyobraźni materialnej, dynamicznej, przejaw woli ziemi, stanowią obrazy ciężkości. W opozycji do figury lotu, typowej dla żywiołu powietrza, ciężkość ewokuje pełne lęku obrazy upadku i zawrotu głowy, wyrażając silny związek Marzyciela z realnością¹³. Bachelard wyróżnia tu dwa kompleksy: Anteusza i Plutona-Prozerpiny¹⁴. Ten pierwszy wyobraża obsesyjną tęsknotę za kontaktem z ziemią¹⁵. Ten drugi tworzą obrazy infernalne i chtoniczne, badacz bardzo silnie podkreśla androgyniczność tego obrazu – droga do sacrum wiedzie przez hierogamię. Kompleks Plutona-

¹¹ Według Bachelarda, kamień to *imago princeps* wyobraźni Novalisa.

¹² „Kamień przerażenia” [przeł. M.K.] to, zdaniem Bachelarda, figura wyobrażeniowa typowa dla twórczości George Sand.

¹³ Szerzej na temat obrazów ciężkości materii i wyobrażeń katamorficznych w literaturze: Karwowska 2015: 123–148.

¹⁴ Szerzej na temat artystycznego przetworzenia kompleksów Anteusza i Plutona-Prozerpiny: Karwowska 2008.

¹⁵ Gigant Anteusz, mityczny syn Posejdana i Gai był tak długo nieśmiertelny, jak długo dotykał stopami Matki Ziemi. Pokonał go dopiero Herkules, uniósłszy uprzednio w górę.

-Prozerpiny należy do zespołu wyobrażeń wertykalnych – każde zejście w dół jest w rzeczywistości wędrówką ku światu wysokiemu¹⁶.

Najistotniejszy dla dalszego wywodu będzie jednak wyodrębniony przez Bachelarda wyobrazeniowy kompleks Atlasa, obraz zarówno potęgi materii, jak i siły Cogito Marzącego.

Antropos muskularny

Bachelardowski wybór mitycznej figury Atlasa jako sposobu mówienia o opartej na sile, władzy i podporządkowaniu relacji człowieka z naturą wydaje się wyjątkowo trafny. Semantyka władzy i siły stanowi centrum semantyczne kulturowego chreodu wyobrazeniowego związanego z Atlassem. W najbardziej znanych narracjach mitycznych Atlas, syn tytana Japeta i okeanidy Klimene (w innych wersjach mitu jego matką jest Azja, a ojcem Uranos), staje na czele buntu tytanów przeciwko władzy bóstw olimpijskich¹⁷. Tytanomachia kończy się klęską, a jej inicjator zostaje skazany na podtrzymywanie sklepienia niebieskiego przez wieczność (w ikonografii przedstawiany jest jako antropos muskularny, umięśniony mężczyzna dźwigający na swych barkach glob ziemski – w przekazach mitycznych taka symbolika bywa też kojarzona z postacią Herkulesa)¹⁸. W mniej znanych narracjach, np. w pelazgijskim micie kosmogonicznym, Atlas stanowi jedną z siedmiu mocy planetarnych, stworzonych przez Eurynome, Boginię Wszecrzeczy, która przekazuje mu władzę nad Księżycem (Graves 1968: 37).

Gaston Bachelard ożywia w swej antropologii mityczną figurę Atlasa rozumianą jako antropos muskularny. Na gruncie Bachelardowskich badań nad wyobraźnią twórczą mitem ten zyskuje nowe znaczenia, reprezentuje na poziomie Cogito Marzyciela cały ciąg wyobrażeń obrazujących mechanizm antagonizmu, który Bachelard zaobserwował na poziomie *antropos – kosmos*. Wyobrażenia te są odpowiedzią Marzyciela na twardość substancjalną materii:

Gdy tylko padnie – choćby szeptem – słowo t w a r d y, w gnuśnej dłoni zaczyna pracować młot zrodzony z wyobraźni. [...] Słowem twardy świat wyraża swoją wrogość i w odpowiedzi od razu zaczynamy snuć marzenia o woli. [...] Zawsze prawie słowo t w a r d y określa ludzką siłę (Bachelard 1975: 223).

¹⁶ Potwierdza to zaproponowany przez Bachelarda schemat wyobrażeń wertykalnych:

5. Obrazy mistyczne nieba.
4. Mitologiczne obrazy świata wysokiego.
3. Obrazy nieświadomości indywidualnej.
2. Mitologiczne obrazy infernalne.
1. Mistyczne obrazy infernalne.

¹⁷ Szerzej na temat kulturowego symbolizmu mitu Atlasa: Graves 1968; Grimal 1990.

¹⁸ Atlas pojawia się w narracji o dwunastu pracach Herkulesa, Herkules podtrzymuje wówczas zamiast Atlasa ziemski glob (Eliade 1993: 282).

Pojawiająca się w wyobraźni twórców (np. w poetyce Émile'a Verhaerena – *Les Flamandes* czy prozie Wirginii Woolf – *Orlando*) twardość materii, wegetalizm ziemski twardy (sękaty pień dębu, granitowa skała z poezji Verhaerena, „kręgi pacierzowe ziemi” [Eliade 1993: 228] w utworze Woolf), w odróżnieniu od wegetalizmu zielonego, miękkiego (ziemia płodna, *Tellus Mater*) jest sublimacją immanentnej twardości podmiotu marzącego, a jednocześnie rodzi na poziomie antropologicznym, w opinii Bachelarda, wyobrażenie oporu substancji. Pojawiający się w literaturze sęk pnia dębu – „twardość węzlasta”, „twardość skręcona” – to obraz, który należy do rejestru obrazów nieobojętnych. Wskazuje, w jaki sposób Marzyciel uczestniczy w twardości świata, pokazuje ukierunkowanie mocy, która ożywia wyobraźnię Marzyciela, bowiem moc i wola działania stanowią dwie siły, które powołuje do życia Cogito Marzące, świadomość rodząca obrazy jako odpowiedź na twardość i opór substancjalnej materii: „Pień dębu wzbudza w nas siły, które nie myślą ulegać. Pień dębu to wielki obraz mocy. [...] Marzyciel w towarzystwie niewzruszonego drzewa odnajduje siłę własnego jestestwa” (Bachelard 1975: 227). Tutaj jednak daje się zauważyć, że Bachelard wskazuje na istnienie synergii pomiędzy mocą materii a mocą marzycielską podmiotu¹⁹. Dla określenia owej synergii wprowadza termin „mimetyzm energetyczny” (Bachelard 1975: 231) – obrazy twardości motywują Marzyciela do działania, nawet obraz starego sękatego dębu jest, jego zdaniem, obrazem mocy i wzywa go do nasilenia aktywności, przebudzenia.

Twardość materii (przedmioty twarde i sztywne: żelazo, kamień – kratofania lityczna, sękate drzewa) to kosmos, który nas prowokuje, ale Cogito Marzyciela domaga się takich przeciwników: „Twarde tworzywa to świat w zasięgu naszej ręki stawiający nam opór” (Bachelard 1975: 232). Wraz z oporem materii rodzi się w Marzycielu wewnętrzna siła, antropos muskularny; przedmioty te posiadają wewnętrzną moc, która zwraca Marzycielowi energię wyobraźniową, jaką on wcześniej im ofiarował, tworząc obrazy materii substancjalnej wpisanej w metaforykę twardości: „Tak rozpoczyna się od nowa życie dynamiczne, rwące się do oddziaływania na oporny świat” (Bachelard 1975: 232).

Obrazy substancji twardej lub twardniejącej wiąże Bachelard z typem wyobraźni, którą nazywa wyobraźnią materialną, a samo słowo „twardość”

---

¹⁹ Bachelard, omawiając tę synergię, powołuje się na prozę Wirginii Woolf: „Westchnął głęboko i gwałtownie rzucił się – w jego ruchach była napiętość, uzasadniająca użycie tego słowa – na ziemię u stóp dębu. Miło mu było czuć kręgi pacierzowe ziemi, do której przyłgął; bo twardy korzeń dębu był dla niego tym właśnie [...] był prawdę mówiąc czymkolwiek bądź twardym. Orlando czuł bowiem potrzebę czegoś, o co mogłoby zakotwiczyć serce pełne niepewności” (Bachelard 1975: 228).

nazywa słowem-kluczem dla zrozumienia istoty żywiołu ziemi i wyobrażeń tellurycznych Cogito Marzącego:

Krytyka literacka powinna by zastanowić się nad tym tak znamienym słowem. Wskazuje ono, w jakiej mierze Marzyciel uczestniczy w twardości świata albo też odzęgtuje się od obrazów twardych²⁰. [...] Mowa w swoim rozwoju wlecze za sobą mnóstwo słów wyeksploatowanych już w dziedzinie marzeń, słów, które nie znajdują już swoich poetów (Bachelard 1975: 227).

„Poezja ręki, która lepi” (Bachelard 1975: 235)

Drugi opisany przez Bachelarda wyobrazeniowy mechanizm relacji podporządkowania na poziomie *antropos* – *kosmos* wiąże się z odpowiedzią wyobraźni Marzyciela na plastyczność materii. Masa plastyczna, według francuskiego badacza, synteza doskonała ziemi i wody, masa optymalna, materia w stanie równowagi, wyzwala w Marzycielu siły antropologiczne, które *cogito* kartezjańskie przekształcają w *cogito* birańskie²¹, kiedy to człowiek widzi sens swojego istnienia w akcie wysiłku i akcie działania.

Figurą wyobrazeniową, która ten wysiłek człowieka w spotkaniu z materią reprezentuje jest obraz ręki, która lepi. Figurę tę, jako specyficzną formę powiązania podmiotu i przedmiotu, Bachelard wpisuje w kontekst antropologii felicytologicznej – obraz ręki, która lepi to obraz „ręki szczęśliwej” (Bachelard 1975: 232), dynamicznie działającej na materię i skutecznie ją przekształcającej. Kosmos w tej relacji to z kolei pra-ił, pra-masa plastyczna, gotowa przyjąć i zachować odcisk, wszelką formę nadaną jej przez człowieka. Wysiłek ręki, która lepi stanowi dynamiczny obraz pokazujący, w jaki sposób Marzyciel lepi własny byt i własny świat.

Zdaniem Bachelarda, spotkanie z plastycznością materii jest dla Cogito Marzącego aktem zawsze waloryzowanym pozytywnie, oczyszczającym, pozwalającym uczestniczyć człowiekowi w delikatności materii: „w kontakcie z tą rozkoszną miękkością budzi się głębokie poczucie dynamicznego współuczestnictwa, które jest szczęściem zawartym w dłoni” (Bachelard 1975: 236). Bachelard wychodzi od opisu mechanizmu podporządkowania w relacji człowieka z kosmosem,

²⁰ Pisarzem, który od obrazów twardości się odzęgtuje jest, zdaniem Bachelarda, Jean-Paul Sartre. Wyobraźnię Sartre’a zdominowały bowiem obrazy lepkości i miękkości materii, budzące odrazę (*Mdłości*).

²¹ Termin użyty przez Bachelarda pochodzi od nazwiska francuskiego osiemnastowiecznego filozofa Maine’a de Biran, zajmującego się zagadnieniem świadomości istnienia, według którego świadomość działania pozostaje dla człowieka tak samo naturalna, jak świadomość, że jesteśmy bytem myślącym.

aby – tak jak przy opisie fenomenu twardości materii – zauważyć w tej relacji synergię i przejść do metafizyki „ja-ty”:

Łagodna materia łagodzi nasze gniewy. [...] Z macerowania owej doskonałej masy rodzi się swoista ludzka sympatia. [...] W samotności masa uściśnęła nam dłoń, nauczyła nas, jak należy dłoń ścisnąć, nie za słabo, nie za mocno – szczerze. Tkliwość ludzka zostaje uprawomocniona. [...] Pankalizm²² materii darzy swymi obrazami wszelkie ludzkie wartości (Bachelard 1975: 238–239).

Ręka gnuśna, dłoń cierpiąca na mdłości

Specyficzny rodzaj ziemi jako materii substancjalnej stanowi materia lepka budząca w Marzycielu uczucie odrazy. To zetknięcie z, jak ją nazywa Bachelard, „masą smutną” (Bachelard 1975: 245)²³ na poziomie Cogito Marzącego rodzi obrazy ręki zwątlątej, ręki rozluźnionej, ręki gnuśnej, ręki, która wyrzeka się działania. Świat jest materią kleistą lub oślizgłą, smołą, mazią, masą, którą modelujący modeluje niezdecydowanie. Kontakt z tą „materią nieszczęśliwą” (Bachelard 1975: 246) wyzwała w nieszczęśliwym człowieku świadomość swojego własnego nieszczęścia. „Dłoń cierpiąca na mdłości” (Bachelard 1975: 247) nie potrafi radzić sobie ze światem materii.

Materia lepka to materia permanentnego gniewu (w poezji Paula Éluarda smoła jest „zmierechem wściekłości” [Bachelard 1975: 427]), materia agresywna i śmiercionośna pułapka. Bachelard powołuje się na tekst, którego autorem jest Thomas Hardy – *The Woodlanders*, gdzie znajdziemy naturalistyczny obraz lepkich, świeżo pomalowanych drzwi, do których muchy przyklejają się i zdychają. Hardy opisuje postawy człowieka, które generuje taka lepkość materii, odbiera ją jako pogróżkę, przedmiot obrzydzenia, pułapkę, niekiedy agresja materii rodzi agresję ludzką – potrzebę otworzenia drzwi kopniakiem. Lepkie pułapki, jakie materia substancjalna zastawia na człowieka uruchamiają w wyobraźni Marzyciela cały arsenał sił ofensywnych, bowiem na poziomie Cogito Marzącego ta wrogość materii odbierana jest jako jej wola podstępna. Marzyciel nie chce pozo-

²² Pankalizm (gr. *pan* – ‘wszystko’, *kalos* – ‘piękno’) – pragnienie doświadczania piękna w wszystkich przejawach bytu.

²³ Bachelard analizuje fenomen lepkości żywiołu ziemi oraz relację z materią wzbudzającą w człowieku wstręt na przykładzie dwóch tekstów Jean-Paula Sartre’a: *L’Être et le Néant i Mdłości*: „Przedmioty nie powinny nas dotykać, bo są martwe. [...] Ale mnie dotykają, to nie do zniesienia. Boję się wejść z nimi w kontakt, tak jakby były żywymi zwierzętami. Teraz już widzę; przypominam sobie lepiej, co poczułem kiedyś nad brzegiem morza, kiedy trzymałem kamień. Był to rodzaj łagodnego wstrętu. Jakież to nieprzyjemne! I to brało się z kamienia. Przechodziło z kamienia na moje ręce. Jakby jakieś mdłości w rękach” (Sartre 1974: 40).

stać w roli biernej ofiary, uruchamia więc w swojej wyobraźni siły dynamiczne, tak, aby wszystko, co smołopodobne, lepiałe się, stało się w konfrontacji z mocą i energią działania Marzyciela całkiem bezradne²⁴. Ręka zaczyna narzucać swą władzę substancji, Marzyciel od obrazów mrocznej, gęstej materii przechodzi do wyobrażeń siły, która ujarzmi smolistą gęstość. Cogito Marzące, na poziomie świata wyobrażeń, odnosi triumf nad materią lepką:

Byt ludzki jawi się wówczas jako przeciw-byt w stosunku do rzeczy. Nie idzie o to, by znaleźć się po stronie rzeczy, lecz by wziąć się do nich. Zgodnie z dialektyką niedoli i gniewu – przeciwko niedoli, jaką jest pogrążanie się w lepkości – powstaje wyzwolicielski gniew. [...] Energetyka pracy, tak jak to widzi wyobraźnia, kojarzy nierozłącznie materię i człowieka pracującego. [...] Gdy zbadałmy możliwość substancji poddanej obróbce, lepkość jawi się nam jako pułapka jedynie dla gnuśnych (Bachelard 1975: 252–255).

Dłoń zaciśnięta w pięść

Obrazem, który Bachelard odczytuje jako symbol ujarznienia natury przez człowieka, ludzkiej siły, władzy nad materią jest ręka zaciśnięta. Tę figurę wyobrazeniową wiąże z chreodem, który tworzą trzy obrazy: kuźnia, kowal i młot. Chreod ten wraz z obrazem dłoni szukającej kowadła jest emblematem trudu człowieka, który ten podejmuje w konfrontacji z materią, a który można porównać z trudem mitycznego Wulkana. „Kuźnia w literaturze należy do wielkich marzeń związanych z wolą” (Bachelard 1975: 257), mówi Bachelard i przywołuje meksykańskie mity, w których świat rodzi się w kosmicznej kuźni: „Kosmos – to ogromny piec, smocza jaskinia, w której herosi i półbogowie, ludzie, wykuwają rzeczywistość” (Bachelard 1975: 261). Pociąga nas tylko rzeczywistość, która nam się przeciwstawia: „Trzeba nasycić słowo przeciw taką aktywnością, by zeń uczynić wezwanie, rzucone ludzkiej woli. Człowiek-kowal przyjmuje wezwanie świata, który powstaje przeciwko niemu” (Bachelard 1975: 261–262)²⁵.

Człowiek-Marzyciel sam sobie nadaje status kowala, ponieważ stając się władcą kuźni, na poziomie świadomości rodzącej obrazy, zostaje władcą świata.

²⁴ Bachelard powołuje się tu na utwór Josephine Johnson, *Novembre*, gdzie pojawia się obraz młodej, pełnej sił witalnych, dynamicznej kobiety, świadomej swojej mocy, która podporządkowuje sobie nieprzyjazną materię. W tym obrazie ręka Marzyciela przestaje być ręką gnuśną: „Młoda kobieta stoi przed płytą kuchenną, rozpaloną w pełni lata. Widzi ona, jak czerwień warząc się nabierają pięknej, czerwonej barwy i lepkiej gęstości. Krzątała się przy rondlach, kosztowała syropu, który pryskał jej pod język, [...] jedną ręką oblewała słoiki parafiną, drugą mieszała konfitury” (Bachelard 1975: 251–252).

²⁵ Bachelard odwołuje się tu w swoich analizach do kosmogonii D.H. Lawrence’a, w której pojawiają się obrazy słońca-kuźni i człowieka-kowala.

Utrzymanie świata przy pracy jest dla Bachelarda tym samym, co utrzymanie go przy życiu, samo wyobrażenie sobie przez Marzyciela kowadła, na którym wyobraźnia może położyć tak potężne siły kosmiczne jak słońce (np. w poezji Elisabeth Barrett Browning) udziela Marzycielowi siły i mocy oraz radości płynącej z obrazu, w którym człowiek odnosi zwycięstwo w walce z opornym światem.

Ręka zachłanna

Ostatnim omówionym przez Bachelarda aspektem relacji człowieka z materią będzie wyobraźnia krystaliczna, której poświęcone zostały analizy antropologiczne²⁶. Na ten chreod wyobrażeniowy składają się wszelkie obrazy materii krystalicznej (kryształy, diamenty, klejnoty), poprzez które Marzyciel wyraża swoje urzeczenie kosmosem, szuka bliskości z naturą. To obrazy, według francuskiego badacza wyobraźni, obdarzone silną ambiwalencją – z jednej strony wyzwalają w Marzycielu ogromne pokłady dobroci wobec natury, które towarzyszą uczuciu zachwytu nad materią, z drugiej jednak strony powodują akumulację pożądania bogactwa, budzą instynkt posiadacza i rodzą uczucie zachłanności wobec materii, którą człowiek pragnie zaborczo posiadać. Marzenia krystaliczne, będące koniunkcją trwałości żywiołu ziemi i blasku nieba, obdarzone są mocą czystą i trwałą (diament jest dla Bachelarda manifestacją siły kosmicznej, która skupia wszystkie siły wszechświata). Jednocześnie jednak wyobraźnia zdominowana przez ziemię w jej aspekcie krystalicznym generuje marzenia o uległości materii: „Kamień, który pocieramy, by dobyć zeń blask, rozumie czego chcemy, a jego blask dowodzi zgody na nasze życzenie” (Bachelard 1975: 291). Przede wszystkim jednak marzenia krystaliczne to marzenia ludzkiej pożądlivosti, która w taki właśnie sposób wyraża na poziomie Cogito Marzącego właściwą człowiekowi wolę bogacenia się: „Wola ta jest zasadniczym prawem wyobraźni, związanej z posiadaniem, wyobraźnia związana z posiadaniem systematycznie wykracza poza pozytywność posiadania” (Bachelard 1975: 278).

Władza i podporządkowanie

Bachelardowska metarefleksja teoretyczna, choć odległa czasowo, może dziś stanowić ważny punkt odniesienia dla współczesnego literackiego i kulturowego namysłu nad relacją człowieka z naturą. André Parinaud w swojej słynnej monografii napisał, że Bachelarda jako epistemologa i filozofa wyobraźni twórczego w pierwszej połowie XX wieku historycznie należy uznać za twórcę już zdecy-

²⁶ Bachelard bada fenomen wyobraźni krystalicznej na przykładzie twórczości m.in. Novalisa, George Sand, Victora Hugo, Arthura Rimbaud, Guillaume’a Apollinaire’a, Julesa Supervielle’a.

dowanie nowoczesnego sposobu myślenia o statusie człowieka w nowej epoce cywilizacyjnej, która miała dopiero nadejść (Parinaud 1996: 289).

Francuski antropolog i fenomenolog wyobraźni, badając bogaty materiał źródłowy, na który składają się teksty literackie z różnych kręgów kulturowych dowodzi, że *mundus imaginalis* człowieka związany z żywiołem ziemi porządkują uniwersalne mechanizmy antropologiczne, które transcendują czas i różnice kulturowe. Jak dowodzi Bachelard: „Wyobraźnia ludzka pragnie odgrywać swą rolę w całej naturze” (Bachelard 1975: 258). Świadomość rodząca obrazy, za pomocą której człowiek nawiązuje relacje ze światem²⁷, jest przejawem inteligencji symbolicznej, „istota przeżywająca obrazy w ich pierwotnej sile czuje, że żaden obraz nie jest przypadkowy” (Bachelard 1975: 230).

Antropos (Cogito Marzące) i *kosmos* w antropologii Bachelarda tworzą kołowy wzajemnych zależności²⁸. Badacz opisał go, ożywiając w swojej antropologii przywołane z odległej przeszłości mityczne figury ziemi: Atlasa, Anteusza, Prozerpiny, Plutona, Wulkana, Meduzy. Wśród nich Bachelardowska reinterpretacja mitycznej figury Atlasa, która stała się przedmiotem niniejszego omówienia, zasługuje na szczególną uwagę. Przetworzenie mitycznego symbolizmu tej figury wyobraźniowej, poprzez wzbogacenie go o chreod wyobrażeń związanych z kosmosem muskularnym i symboliką ręki, która próbuje pokonać opór substancjalny materii, uwidacznia ukryty sens relacji człowieka ze światem. Jest to, zdaniem Bachelarda, relacja antropologiczna zbudowana na antagonizmie, podporządkowaniu, gniewie, agresji, pożądlivosti²⁹, ale też – co dostrzega autor równie wyraźnie – na synergii³⁰. Od człowieka jako *cogito* birańskiego zależy, którą z tych relacji wybierze. Bachelard zdaje się wierzyć, że wyobraźniowa praca z materią może „rękę, która lepi”, „rękę zaciśniętą w pięść” czy też „rękę zachłanną” wyzwolić ze „sknerstwa i agresywności, przydając jej mięśniów wielkoduszności” (Bachelard 1975: 240).

---

²⁷ Jacques Poirier w eseju *Gaston Bachelard, le philosophe qui dit „je”* nazywa tę relację człowieka ze światem „szczęśliwą fuzją” (Poirier 2004: 81).

²⁸ Christian Thiboutot w artykule *Du masque à l'écriture: en passant par le visage et l'image* dowodzi, że w pismach Bachelarda występuje nieustające poczucie jedności wręcz ontologicznej człowieka ze światem (Thiboutot 2004: 112).

²⁹ Takie obserwacje dotyczące relacji *antropos* – *kosmos* mogą tworzyć ciekawą perspektywę antropologiczną dla współczesnych badań ekokrytycznych i namysłu nad antropoceniem.

³⁰ Francimar Duarte Arruda w eseju *La rencontre avec Bachelard* twierdzi, że Bachelard był filozofem, który nieustannie domagał się od człowieka szacunku i uwagi wobec świata natury i sam taka estymę w swoich pismach okazywał (Arruda 2004: 360).

BIBLIOGRAFIA

- Arruda Francimar Duarte.** 2004. *La rencontre avec Bachelard*. W: *Cahiers Gaston Bachelard. Bachelard et l'écriture*. Red. Jean Libis, Maryvonne Perrot, Jean-Jacques Wunenburger. Dijon: Centre Gaston Bachelard. S. 359–366.
- Bachelard dans le monde*. 2000. Red. Jean Gayon, Jean Jacques Wunenburger. Paris: PUF.
- Bachelard Gaston.** 1961. *La Flamme d'une chandelle*. Paris: PUF.
- Bachelard Gaston.** 1975. *Wyobrażenia poetycka: wybór pism*. Red. Henryk Chudak. Przeł. Anna Tatarkiewicz, Henryk Chudak. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bachelard Gaston.** 1976. *La Psychanalyse du feu*. Paris: Gallimard.
- Bachelard Gaston.** 1994. *L'Air et les songes*. Paris: Corti.
- Bachelard Gaston.** 1996a. *La Terre et les rêveries de la volonté. Essai sur l'imagination de la matière*. Paris: Corti.
- Bachelard Gaston.** 1996b. *Plomien świecy*. Przeł. Julian Rogoziński. Gdańsk: Słowo obraz terytoria.
- Bachelard Gaston.** 1997a. *L'Eau et les rêves*. Paris: Corti.
- Bachelard Gaston.** 1997b. *La Terre et les rêveries du repos. Essai sur les images de l'intimité*. Paris: Corti.
- Bachelard Gaston.** 1998. *Poetyka marzenia*. Przeł. Leszek Brogowski. Gdańsk: Słowo obraz terytoria.
- Bachelard Gaston.** 2004. *La Poétique de l'espace*. Paris: Quadrige/PUF.
- Bachelard Gaston.** 2005. *La Poétique de la rêverie*. Paris: Quadrige/PUF.
- Błocian Ilona.** 2012. *Pojęcie nieświadomości a obraz grotty w badaniach nad wyobrażnią Gastona Bachelarda*. „Studia Philosophica Wratislaviensia”, nr 7. S. 105–115.
- Błocian Ilona, Morawska Kamila, Płeś-Bęben Marta.** 2018. *Gaston Bachelard i filozofie obrazu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bytniewski Paweł.** 2017. *Gastona Bachelarda epistemologia historyczna*. W: Paweł Bytniewski. *Francuska filozofia nauk. Szkice epistemologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN. S. 55–61.
- Chudak Henryk.** 2020. *O nieco zapomnianej książce Bachelarda*. W: *Gaston Bachelard. Konteksty i interpretacje*. Red. Marta Płeś-Bęben. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. S. 133–143.
- Dagognet François.** 2000. *Nouveau regard sur la philosophie bachelardienne*. W: *Bachelard dans le monde*. Red. Jean Gayon, Jean-Jacques Wunenburger. Paris: PUF. S. 12–21.
- Dagognet François.** 2004. *Le vocabulaire scientifique dans l'œuvre de Gaston Bachelard*. W: *Cahiers Gaston Bachelard. Bachelard et écriture*. Red. Jean Libis, Maryvonne Perrot, Jean-Jacques Wunenburger. Dijon: Centre Gaston Bachelard. S. 11–17.

Durand Gilbert. 1979. *Figures mythiques et visages de l'oeuvre. De la mythocritique à la mythanalyse.* Paris: Berg International.

Eliade Mircea. 1993. *Traktat o historii religii.* Przeł. Jan Wierusz-Kowalski. Łódź: Wydawnictwo Opus.

Gaston Bachelard. Konteksty i interpretacje. 2020. Red. Marta Płes-Bęben. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Graves Robert. 1968. *Mity greckie.* Przeł. Henryk Krzeczkowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Grimal Pierre. 1990. *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej.* Wrocław: Ossolineum.

Karwowska Marzena. 2008. *Prapamięć uspiona. Świat wyobrażeń Bolesława Leśmiana.* Warszawa: Wydawnictwo Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Karwowska Marzena. 2015. *Antropologia wyobraźni twórczej w badaniach literackich. Świat wyobrażony Brunona Schulza.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Karwowska Marzena. 2020. *Świadomość rodząca obrazy. Studia z antropologii literatury.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Leszczyński Damian. 2002. *Filozofia nauki Gastona Bachelarda.* W: Gaston Bachelard. *Kształtowanie się umysłu naukowego.* Przeł. Damian Leszczyński. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria. S. 328–377.

Libis Jean. 2000. *Bachelard et la mélancolie. L'ombre de Schopenhauer dans la philosophie de Gaston Bachelard.* Paris: Presses Universitaires du Septentrion.

Monneyron Frédéric. 1992. *Le mythe et le mythique: bilan et perspective d'une hermeneutique.* „Cahiers de l'Imaginaire”, no 7. S. 123–138.

Płes-Bęben Marta. 2013. *Marzenie jako zakorzenienie w świecie. Pytanie o sztukę życia a filozofia Gastona Bachelarda.* „Anthropos”, nr 20–21. S. 206–214.

Parinaud André. 1996. *Gaston Bachelard.* Paris: Flammarion.

Poirier Jacques. 2004. *Gaston Bachelard, le philosophe qui dit „je”.* W: *Cahiers Gaston Bachelard. Bachelard et écriture.* Red. Jean Libis, Maryvonne Perrot, Jean-Jacques Wunenburger. Dijon: Centre Gaston Bachelard. S. 78–89.

Questions de mythocritique. Dictionnaire. 2005. Red. Danièle Chauvin, André Siganos, Philippe Walter. Paris: Imago.

Sartre Jean-Paul. 1974. *Mdłości.* Przeł. Jacek Trznadel. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Thiboutot Christian. 2004. *Du masque à l'écriture: en passant par le visage et l'image.* W: *Cahiers Gaston Bachelard. Bachelard et écriture.* Red. Jean Libis, Maryvonne Perrot, Jean-Jacques Wunenburger. Dijon: Centre Gaston Bachelard. S. 103–112.

Zięba Włodzimierz. 2014. *Filozofia nauki Gastona Bachelarda.* „Sofia. Pismo filozofów krajów słowiańskich”, nr 14. S. 293–297.

Marzena Karwowska

A REINTERPRETATION OF THE MYTHICAL FIGURE OF ATLAS IN GASTON BACHELARD'S ANTHROPOLOGY

(abstract)

Gaston Bachelard (1884–1962), a French anthropologist of the imagination, seems to be somewhat forgotten and significantly underresearched in Polish literary studies, even though his major works on poetic imagination – *La Psychanalyse du feu* (1938), *L'Eau et les rêves* (1942), *L'Air et les songes* (1943), *La Terre et les rêveries de la volonté* (1947), *La Terre et les rêveries du repos* (1948), *La Poétique de l'espace* (1957), *La Poétique de la rêverie* (1960), and *La Flamme d'une chandelle* (1961) – have exerted a major impact on the perception of the literary text. Not only did Bachelard propose a new poetics (the poetics of the elements), but he also redefined the category of the author and introduced the following concepts to the humanities: the Dreaming Cogito (or the Dreamer's Cogito), which describes a creative subjectivity, and dreamy consciousness (Fr. *conscience rêveuse*), or, in other words, poetic imagination. Bachelard's poetics of the elements is founded upon his notion of symbols-images, which include principal images (Fr. *imago princeps*), imaginative compounds that organize the Dreamer's Cogito.

The article discusses the theoretical concepts that Bachelard explains in his monograph on the Earth element, entitled *La Terre et les rêveries de la volonté. Essais sur les imaginations de la matière* (Corti, Paris 1947). Karwowska focuses on the reinterpretation of the mythical figure of Atlas. It is examined in the context of the imaginary relationship between *anthropos* and *kosmos*, which serves as the thematic core of Bachelard's anthropology. Following Bachelard, Karwowska interprets the mythical Atlas as an archetypal image that can be expressed on the level of *langage*. What serves as its main feature is redundancy which remains open to various interpretative contexts. Bachelard's work on myth in literary studies was most fully developed by myth-criticism. Scholars who research this field, similarly to Bachelard, investigate the human *mundus imaginalis*. They look for semantic basins (imaginary *chreods*), formed around a common meaning, the dominant myth. The article attempts to reconstruct the images generated by the Dreamer's Cogito, which are the imagination's response to the human encounter with material nature. It examines the mythical figure of Atlas against the wide spectrum of Bachelard's figures of the imagination (the Antaeus complex, the Pluto-Proserpine complex, the mythical figure of Vulcan, the muscular anthropos, crystal imagination). Bachelard thoroughly investigates how humans use their imagination to colonize nature, studies the mechanisms of imagination that function on the level of the relationship between *anthropos* and *kosmos*, and finds universal anthropological antagonistic strategies of fight and domination in the human relationship with matter.

KEYWORDS

Gaston Bachelard; the mythical figure of Atlas; myth-criticism; myth; symbol; anthropological structures of the imaginary